

DOI: 10.18427/iri-2018-0013

„Átvitt értelemben...” – A zenetanulás transzferhatásai

Kelemen Judit

Eszterházy Károly Egyetem Sárospataki Comenius Campus, Sárospatak
kelemen.judit@uni-eszterhazy.hu

A zenetanulás személyiségformáló erejéről szóló művek kapcsán hosszasan sorolhatnánk a példákat az ókori kultúrák számunkra e vonatkozásban különösen értékes dokumentumaitól kezdve napjaink nemzetközi elismertséggel bíró, modell-értékű programjaival bezárólag. A XX. század reformpedagógiai irányzatainak közös vonása, hogy a művészeteknek kiemelt szerepet szánnak, hisz a gyermekek személyiségének formálása, az önkifejezés, a különféle általános képességek fejlődése mind-mind összefüggésbe hozható a különféle művészeti ágak művelésével. Napjaink oktatáspolitikai törekvései, mint a mindennapos művészi tevékenység – kiemelten az éneklés, kóruséneklés – szorgalmazása, a közismert, nyilvánvaló előnyökre irányítják a figyelmet, noha a szakmabéliek vélekedése eléggé ellentmondásos a kivitelezés módjai és várható eredményei vonatkozásában.

A magyar zeneoktatásra hivatkozás során megkerülhetetlen *Kodály Zoltán* nevének említése: 2016. december 2-án az UNESCO szellemi kulturális örökség listájára felkerült a világhírű „Kodály-módszer”, amely azonban a nemzetközi nyelvhasználat ellentétben nem módszer, hanem egy egész életre szóló zenei nevelési program – 2017. március 21-én pedig a Hungarikumok sorába került.

Kodály is emberformáló ereje, a személyiségre gyakorolt számos kedvező hatása miatt szorgalmazta a zenetanítás mindenki számára elérhetővé tételét, azaz a zenetanítás közzoktatásba kerülését. *„A régi görögöktől Comeniusig élt az a felfogás, hogy a zene föltétlen szükséges az ember fejlődéséhez, a nevelés lényeges része, nem pedig valami nélkülözhető élvezeti cikk, pusztá szórakozás.”* (Kodály, 1982a:334) *„A zene célja nem az, hogy ítéletet mondjunk róla, hanem, hogy táplálkozzunk vele. A zene lelki táplálék és semmi mással nem pótolható. Aki nem él vele: lelki vérszegénységben él és hal. Teljes lelki élet zene nélkül nincs. Vannak a léleknek régiói, melyekbe csak a zene világít be.”* (Kodály, 1982b:156)

A személyiségformálás mellett azonban a zenetanulás általános igényszint-növelő-, valamint transzferhatásaival is tisztában volt Kodály – a mindennapos énekórákat biztosító ún. ének-zenei tagozatos általános iskolák elterjedését követően számos tudományos mérés, vizsgálat erősítette ezt meg (Bácskai et al., 1972; Barkóczi & Pléh, 1978); a legújabb kutatási eredményekről pedig tanulmányunk második részében számolunk be. Kodály így fogalmaz: *„[...] minden nap egy kis zene, ami épp oly fontos a gyerekeknek, mint az, hogy minden nap egyék. Helyesen táplálni sem lehet úgy a gyermeket, hogy hetenként egyszer adunk csak neki enni. A zenét is úgy kell fogyasztani: minden nap egy keveset.”* (Kodály, 1982c:193) Az ének-zenei osztályok gyermekeinek tanulmányi előmenetelével kapcsolatban

pedig így fogalmaz: „[...] minden tantárgyban jobbak, mint a csupán heti két énekórát biztosító iskolák diákjai [...]. Tagadhatatlan, hogy a napi muzsikálás és éneklés szellemileg felfrissíti a gyerekeket, akik aztán a többi tantárgy iránt is fogékonyabbakká válnak.” (Kodály, 1982d:588-589)

Laczó Zoltán pedig (Barkóczi Ilona és Pléh Csaba kecskeméti iskolákban végzett, három esztendőn át folyó kutatására hivatkozva) így összegzi egy 2002-ben megrendezésre került zenei nevelési konferencián a zenetanulás és a közismereti tárgyakban nyújtott teljesítmény legfontosabb összefüggéseit, valamint a társas kapcsolatok alakulásában mutatkozó kedvező tapasztalatokat: „A zenei tagozatra járó gyerekeknél a gondolkodási feladatokhoz való jobb alkalmazkodást, a fejlettebb kreativitást, a kreativitással összefüggően nagyobb emocionális érzékenységet, mélyebb élményfeldolgozást, nagyobb belső kontrollt igazoltak a kutatási eredmények. A szociális háttérből pedig mind jobban kiszakadni látszottak a zeneibe járó tanulók teljesítményei. A szociometriai vizsgálatok egyértelműen mutatták, hogy a zenei osztályokban jóval kevesebb a közösségtől leszakadt 'perem'-gyerek.” (Laczó, 2002:88) A mindennapos éneklés vagy művészeti nevelés szorgalmazása a fent idézett kodályi gondolatok, valamint az ezeket igazoló hatásvizsgálatok eredményeivel cseng egybe.

Ugyanez az előadás hivatkozik Mérei Lászlónak egy korábbi, szóbeli közlése alapján ismert összehasonlító vizsgálatára, melynek során zenei tagozatos és normál tantervű osztályokban végeztek szociometriai felmérést. S bár Mérei szerint az általánosítható összefüggések megállapításához szükséges mennyiség alatt maradt a vizsgálatban részt vevő osztályok száma, mégis nagyon jól körülrajzolható a kétféle osztálytípusban mutatkozó trend a társas kapcsolatok vonatkozásában: „A normál osztályok több kisebb csoportra tagolódnak, közöttük éles elhatárolódások lehetnek, nincsenek közöttük kölcsönös választások, a csoportok egymás riválisai. Ezzel szemben a zenei osztályok úgynevezett 'puha' közösségek, az osztályközösségen belül két, maximum három csoportot lehetett a vizsgálat alapján elkülöníteni. A csoportok egymás között nemes célok érdekében rivalizáltak. Az egymást segítő, támogató attitűd, magas szintű kooperativitás volt rájuk jellemző. Választásaik objektív kritériumok mentén alakultak, amelyek az osztályok demokratikus vezetésére utaltak. Mindezen sajátosságok az intenzív zenei tevékenység, a kollektív zenélés (akár szólistikus, akár a kamarakórusban igényelt többszólamú éneklés fegyelme, az egymást és a zenei minőséget támogató, zenei értékképző belső késztetés) magasrendű szocializációs hatásaként értékelhetők.” (Laczó, 2002:90)

Napjainkban a szociálisan hátrányos helyzetű gyermekek száma aggasztóan és folyamatosan gyarapszik, ellátásuk és/vagy (felnőttkori) foglalkoztatásuk óriási kihívást jelent a munkaerőpiac, s így a társadalom számára. A kedvezőtlen társadalmi jelenségek és folyamatok hatást gyakorolnak a családok körülményeinek előnytelen változására is (munkanélküliség, elszegényedés, családok széthullása, sodródó és iskolát idő előtt elhagyó gyermekek), melyek következményeként a gyermekek és a fiatalok lelki sérülései, legtágabban értelmezett fejlődésük veszélybe kerülése már mindannyiunk problémája. Az egyre növekvő marginalizálódott csoportok kirekesztettségének csökkentése egyre nagyobb próbatételt jelent a társadalom számára mind gazdasági, mind szociális szempontból.

E társadalmi kihívásokra egyfajta művészetpedagógiai válasz a világhírű hegedűművész, Lord Yehudi Menuhin (1916-1999) által 1993-ban elindított *Music Europe (MUS-E®)* program, melynek központi gondolata a toleranciára nevelés a

művészetek eszközével. S bár a program közel 25 esztendeje indult útjára, aktualitásából semmit nem veszített.

A program „A világ kulturális fejlődésének évtizede” [*World Decade for Cultural Development*] elnevezésű UNESCO-projekthez kapcsolódott „A zene mint az egyensúly és tolerancia forrása” [*Source of Music, Balance and Tolerance*] alcímmel. A törekvés lényegét

Menuhin így foglalja össze saját szavaival: „szembe futni a leépülő civilizáció fő áramlatával. A MUS-E project a Kodály-módszerre és egy befejezett 'Music at School' – 50 svájci iskolában lezajlott - kísérletre épült.” (Kismartony, 2011) E művészeti nevelési projekt arra fókuszál, hogy „[...] segítse a gyermekeket a személyes kiteljesedés hosszú útján művészetek – zene, tánc, éneklés, dráma és vizuális művészetek – által. [...] A projekt támogatja a szociális integrációt, és célja, hogy csökkentse az erőszak, a rasszizmus és a szociális kirekesztés mértékét a fiatalok körében.” (Kelemen, 2014)

Az elgondolás szerint a művészet újszerű iskolai alkalmazásával (pedagógusok helyett művészek foglalkoznak a tanulókkal) a gyermekek olyan képességei fejlődnek, amelyek nem csupán világlátásukat gazdagítják, de eszközt adnak számukra a kreativitás széles körű kibontakoztatására, szabadidejük értelmes eltöltésére, aktív közösségi életben való részvételre, továbbá életminőségük javítására. Menuhin hátrányos helyzetű gyermekekkel foglalkozó iskolák számára ajánlotta módszerét, lehetőség szerint az első osztályban bevezetve. A program egyértelműen szociális célt szolgál, melyhez a művészetek emberformáló erejét használja fel.

Menuhin a kodályi alap gondolatok kibővítésével a test, lélek és szellem egységét hangsúlyozta, és így a zene mellett a képzőművészet és a harcművészet is művészeti nevelésének részévé vált. A zenei készségfejlesztés helyett a képzelet- és fantázia fejlesztésére törekszik a program, hisz a mindennapi konfliktushelyzetek kezelésének lehetséges eszközét látja benne. A gyermekekkel foglalkozó művész elsődleges feladata felszabadítani a gyermeki képzeletet. Zenei vonatkozásban – Kodályhoz hasonlóan – itt is központi szerepet kap a közös éneklés, mellette a ritmusjátékok és a hangszerekkel való ismerkedés, új elemként a hangszerkészítés. A Nemzetközi Yehudi Menuhin Alapítvány [*International Yehudi Menuhin Foundation*] MUS-E® projektjében eddig 13 ország (honlapja: <http://www.menuhin-foundation.com/>) vett részt – Magyarország 1994-ben kapcsolódott be, és négy esztendőn át biztosított lehetőséget a program megvalósulására.

A program magyarországi megvalósulásának részleteiről, valamint a kontrollosztályok bevonásával végzett hatásvizsgálat eredményeiről Csébfalvi Éva számol be (Csébfalvy, é.n.), míg egy másik, 2011-ben keletkezett tanulmány (Kismartony, 2011:51-71) a kísérleti szakasz eredményeit vizsgálja a kísérletben részt vevő közreműködők szemszögéből. A tanulmány szerzője, *Kismartony Katalin* maga is részt vett a budapesti programban, és saját élményei, megváltozott világlátása ösztönözte a kérdések megfogalmazására. A gyermekek iskolához/tanuláshoz való hozzáállására, viselkedésére vonatkozó legfontosabb eredmények a programban részt vevő pedagógusok vélekedései szerint: a gyermeki önbizalom és önbecsülés kialakulása, kreativitásuk felébresztése, érzelmi életük gazdagodása, a gyermeki szocializáció erősödése, a fegyelmezési problémák csökkenése, az egymás iránti tolerancia növekedése, az egymásra figyelés és a csoporttudat erősödése, koncentrációs képességeik fejlődése, pontosságra törekvésük megjelenése, továbbá erőteljes fejlődés a közismereti tárgyakban.

A rendszeresen végzett különféle zenei tevékenységek (hangszerjáték, éneklés, gyakorlás) idegrendszeri háttérének vizsgálata, a muzsikáláshoz szükséges agyműködési folyamatok alakulása, valamint a zenetanulás hatása az érzelmi, szociális és kognitív képességekre az utóbbi évtizedek agykutatóinak ad hálás témát. Az viszont a laikusok számára is általánosan ismert tény, hogy az emberi agy jobb és bal féltekéi más-más „munkamegosztással” dolgoznak, s ebben az összefüggésben kifejezetten érdekes lehet a zenetanulás transzferhatásainak ismerete, azaz egy tipikusan jobb agyféltekéhez kötődő tevékenység jótékony hatásai a bal agyféltekés tevékenységekre.

Az intenzív zenei nevelés vonatkozásában azonban egyre többen hívják fel figyelmünket, hogy a jobb és bal agyfélteke több területhez kapcsolódnak a zenei képességek. Asztalos Kata (2012) így fogalmaz: „Az, hogy mely területek aktivizálódnak, két tényezőtől függ, az akusztikus inger jellemzőitől, valamint az egyén sajátosságaitól. Az agyi aktivitást rendkívüli mértékben befolyásolja az egyén tanulási tapasztalata. Mivel a képzett zenészek tudatosabban viszonyulnak a zenéhez, ezért náluk gyakran a bal agyfélteke végez el olyan feladatokat, amelyek az amatőröknél a jobb agyféltekében zajlanak.” (Asztalos, 2012:79) Ugyanezt a gondolatsort erősíti Gombás Judit is: „A féltekék közti jobb kommunikáció, és a beszédközpontnál található szokatlan aszimmetria miatt valószínű, hogy noha a zenészek körében is gyakoribb a bal féltekei dominancia, a jobb féltekéjük aktívabb, mint a normál embereké. Általában ezzel a sajátosságos aszimmetriával magyarázzák, hogy a zenészek nyelvi memóriában, verbális fluencia terén, az érzelmek verbális kifejezésében rendre felülmúlják a nem zenészeket.” (Gombás, 2014:239) A zenetanulás transzferhatásai kapcsán általános összefoglalásként írja: „[...] nincs az idegrendszerben külön 'zenei agy', amely kizárólagosan a zenei képességekért lenne felelős. A zene feldolgozását és létrehozását több, elsődlegesen más feladatok ellátására szakosodott agyterület végzi. Ezen területek zenével történő stimulálása, a köztük lévő kapcsolatok zene által történő kialakítása és megerősítése a transzferhatás révén sok más képességet is kedvezően befolyásolhat. Melyek ezek a készségek, melyeket a zenei aktivitás a transzferhatások által már korai gyermekkortól fejleszt? [...] erős kapcsolat figyelhető meg rövid távon a zenei aktivitás és a motivációs szint, az érzelmi állapot és a mozgásos tevékenységek, valamint a társas aktivitás mértéke között. Nagyon erős a kapcsolat a hosszú távú zenei képzés és a fejlettebb nyelvi képességek között. De pozitív korrelációt találtak a zenei képzés és az empátia, a kreativitás, a logikus gondolkodás képessége, az önbecsülés és a téri orientációs képesség között is.” (Gombás, 2014:241-242) Ugyanitt a memória és a zenetanulás összefüggéseivel kapcsolatban egy vizsgálatra hivatkozik, amely során képzett muzsikusok és nem-zenészek rövid- és hosszú távú verbális memóriáját vizsgálták hallás és olvasás utáni felidézéssel feladatokban. A hosszú éveken át, napi rendszerességgel gyakorló zenészek kiemelkedő verbális memóriájával kapcsolatban a szerző összefüggést vél felfedezni a zenészek próbamódszerével is, hisz egyidejűleg több írásos és szóbeli instrukció alapján szükséges reprodukálniuk a kívánt előadásmódot.

A továbbiakban a zenetanulás és a tantárgyi teljesítmények vonatkozásában történt vizsgálatokról nyújtunk rövid áttekintést. Az olvasás, a nyelv és a matematika terén megmutatkozó összefüggések egyaránt a zenetanulás jótékony hatását mutatják. Gévainé Janurik Márta disszertációjában (Gévainé-Janurik, 2010:77) rámutat, hogy „az írott szöveg elolvasásakor, azaz dekódolásakor (a szimbólumok vizuális kódjának hangoztatása), valamint a kottaolvasásakor sok hasonlóságot figyelhetünk meg, párhuzamos készségek jelenlétét tapasztalhatjuk.”

„[...] A nyelv és a zene esetében párhuzamos készségként tekinthetjük a helyesírási tudatosságot (ortographic awareness) is. E készség alapja arról való tudásunk, hogy a betűk, illetve a zenei szimbólumok reprezentálják a nyelvet, illetve a zenei nyelvet. Annak a megértését jelenti, hogy a betűket és más szimbólumokat egy írásrendszer elemeiként használjuk.” (Gévayné-Janurek, 2010:77-78)

A hangmagasság és a ritmus észlelésének képessége nélkülözhetetlen a zenei folyamatok követéséhez. Kevésbé ismert azonban ezen képességek olvasástanulásban betöltött szerepe, mely kapcsán Gombás Judit egy diszlexiás gyermekek körében végzett vizsgálat eredményeit összefoglalva arról számol be, hogy az olvasásban sérült gyermekek hátránya kimutatható tonális diszkrimináció és ritmus-produkció vonatkozásában. „A diszlexiás gyermekek mind a hét vizsgált időbeli zenei képességben elmaradtak a kontrollcsoport eredményeitől.” (Gévayné-Janurek, 2010:74) Egy öt esztendőn keresztül folytatódott longitudinális vizsgálat eredményei szerint „[...] a ritmus szignifikánsan korrelált a fonológiai tudatossággal és az olvasással. [...] a regresszió-analízis alapján a ritmus képesség hozzájárulása az olvasási képességhez szignifikáns mind az öt év folyamán, a fonológiai tudatosság esetében azonban a ritmus csak az ötödik évben volt szignifikáns előrejelző.” (Gévayné-Janurek, 2010:83)

Általánosan elfogadott, hogy kulcsfontosságú szerep jut az idegen nyelvtanulásban a memóriának és a célnyelv sajátos intonációját utánzó/felidéző képességnek, köznyelvi kifejezéssel élve a szép és helyes kiejtésnek. A zenetanulás jótékony hatását az idegen nyelvek tanulása esetén is előszeretettel emlegetik. Ismét Gombás Juditot idézzük, aki egy olyan vizsgálat eredményeit összegzi, amelyben angol anyanyelvű, a spanyolt idegen nyelvként tanuló hallgatók teljesítményét vizsgálták. „Az tapasztalták, hogy akik korábban tanultak zenét, a munkamemória (rövidtávú memória) tesztekben és a hangmagasság felismerésben, valamint a spanyol nyelvi kiejtésben is felülmúlták a társaikat. Az eredmény alapján a zenei képzést talán érdemes lenne tudatosabban integrálni az idegen nyelvek oktatásának módszertanába.” (Gombás, 2014:241)

A zenetanulás és a matematikai képességek összefüggései, a matematikai képességek zenei környezetben való fejlesztésének lehetősége szintén jól ismert a kutatók előtt. Kognitív idegtudományok eredményeire hivatkozva a matematikai gondolkodás alapjaként számon tartott három képesség (számlálás, a számok közelítő nagysága, a geometriai tulajdonságok és kapcsolatok) vonatkozásában Gévayné magállapítása szerint „a kutatók feltételezik, hogy a zenei képzés aktiválhatja és fejlesztheti azokat a feldolgozási folyamatokat, amelyek ezeket a rendszereket összekapcsolják. Spelke ezen feltételezéseken alapuló kutatásainak eredményei szerint az intenzív zenetanulás az absztrakt geometriai viszonyokat reprezentáló matematikai rendszer (core system) hatékonyabb használatával társul. Az intenzív zenei képzésben részesült gyerekek teljesítménye felülmúlt a zenét nem tanuló, illetve a kevés zenei oktatást kapott gyerekek eredményeit a vizuális formák geometriai tulajdonságainak azonosításának azon folyamatában, melynek során az euklideszi távolsághoz számszerű adatot rendelnek. [...] bizonyos matematikai és természettudományos fogalmak, amelyekről ismert, hogy nehezen taníthatók, különösképpen korai életkorban jól elsajátíthatók ST (spatial-temporal) gondolkodási módszerekkel. A zenetanulás fejlesztő hatása a térbeli-időbeli képességekre az utóbbi évtized kutatásainak köszönhetően bizonyítottnak tűnik.” (Gévayné-Janurek, 2010:91) Gombás Judit – Stachó László szintén a matematikai és zenei képességek összefüggéseit igazolja, ők 10-14 éves gyerekek körében végezték el vizsgálataikat. „Az eredményeink szerint a matematikai és zenei

képesség szignifikánsan korrelált egymással, és különösen magas korrelációt mérünk a problémamegoldó feladatok pontszáma és a ritmusazonosítás pontszáma között. Szintén szignifikáns pozitív korrelációt mutattunk ki a zenetanulás éveinek száma és a matematikai pontszám között. Eredményeink alapján a zenetanulás önmagában is jótékonyan hat a matematikai teljesítményre, de a képzéstől független zenei képesség is pozitívan korrelál a matematikai képességekkel.” (Gombás & Stachó, 2006)

Összegzésként elmondható, hogy a zenetanulás transzferhatásaira irányuló vizsgálatok szerint a zenei nevelés mind a közösségi, mind az egyéni kompetenciákra jótékonyan hat:

- társas kapcsolatok (egyén-közösség felelőssége, empátia, elfogadás, egymás segítése, közösségi összetartozás, társas aktivitás);
- általános igény szint-növelés;
- nemzeti identitástudat;
- élettani hatások (mozgáskoordináció, tüdőkapacitás);
- kognitív funkciók;
- kreativitás;
- logikus gondolkodás, matematika;
- beszéd (szókincs gyarapodása, nyelvi memória, verbális fluencia);
- olvasás (előkészítése és fejlesztése);
- idegen nyelvtanulás.

A fentiek alapján levonható következtetések szerint tovább hangsúlyozandó az ének- és zenetanulás mindenki által elérhető körülmény-együttesének megteremtése mind az egyének, mind a közösségek számára. Ugyanakkor a mindennapok gyakorlatában jól érzékelhető a korábban világhírű magyar zenei nevelés ellaposodása, a szisztéma torzulása, az eredeti szándék és az egykor fényes eredmények megfakulása. A korábban aktív ének-zenetagozatos iskoláknak ma már kb. csak egyötöde működik országszerte, s csupán a belőlük kinövő, nemzetközi mérce szerint is kimagasló színvonalú gyermek- és ifjúsági kórusok idézik a magyar zenei nevelés egykori aranykorát.

Mindezt megfontolásra javasoljuk a nemzetközi viszonylatban is sikeresnek és hatékonynak bizonyuló, külföldi „jó gyakorlatok” elemző tanulmányozását, indokolt átvételét és beépítését a magyar zenei nevelési gyakorlatba, úgy, hogy a Hungarikumként számon tartott értékek kellő hangsúlyt kapva, továbbra is megmaradjanak.

Irodalomjegyzék

- Asztalos Kata (2012). A zenei képességek és a zenei műveltség kutatása. *Iskolakultúra*, 22 (10), 78-92.
- Bácskai Erika, Manchin Róbert, Sági Mária, & Vitányi Iván (1972). *Ének-zenei iskolába jártak...* Budapest: Zeneműkiadó.
- Barkóczy Ilona, & Pléh Csaba (1978). *Kodály zenei nevelési módszerének pszichológiai hatásvizsgálata*. Kecskemét: Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet; Bács megyei Lapkiadó Vállalat.
- Bónis Ferenc (szerk.) (1982). *Visszatekintés*. Kodály Zoltán – összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok. I-III. kötet. Budapest: Zeneműkiadó.

- Csébfalvi Éva (é.n.). *A Music-Europe (MUS-E) multikulturális mintaprogram magyar módszere*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Letöltés: <http://ofi.hu/music-europe-mus-e-multikulturalis-mintaprogram-magyar-modszere> [2017.04.07].
- Gévayné-Janurek Márta (2010). *A zenei hallásképességek fejlődése és összefüggése néhány alapkészséggel 4-8 éves kor között*. [PhD disszertáció]. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Doktori Iskola.
- Gombás Judit (2014). A zenei tevékenységek pszichológiai hatásai. In Torgyik Judit (szerk.), *Sokszínű pedagógiai kultúra* (pp. 239-243). Komárno: International Research Institute sro.
- Gombás Judit, & Stachó László (2006). Matematikai és zenei képességek vizsgálata 10-14 éves gyerekeknél. *Tudomány és Lélek*, (6), 50-65.
- Kelemen Judit (2014). Introducing Intercultural Elements into Lower Primary Music and Art Education. In Kádár, J., Szép, B., Nagy, K., & Zsámba, R. (szerk.), *International Strategies in Higher Education: Conference proceedings* (pp. 83-90). Eger, 06. 03-05.
- Kismartony Katalin (2011). Tizenkét évvel a MUS-E program budapesti kísérleti szakaszának befejezése után – Milyen eredményeket hozott a „tanítóknak, a tanároknak” a program? In Döbrössy János (szerk.), *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Karának Tudományos Közleményei – Ének-Zene-Nevelés*, 23, 51-71.
- Kodály Zoltán (1982a). Még néhány szó a tantervről. In Bónis Ferenc (szerk.), *Visszatekintés I. Kodály Zoltán összegyűjtött írásai*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Kodály Zoltán (1982b). Mire való a zenei önképzőkör? In Bónis Ferenc (szerk.), *Visszatekintés I. Kodály Zoltán összegyűjtött írásai*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Kodály Zoltán (1982c). A zenei nevelők Santa-Barbara-i konferenciája előtt – nyilatkozat. In Bónis Ferenc (szerk.), *Visszatekintés III. Kodály Zoltán összegyűjtött írásai*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Kodály Zoltán (1982d). Önarckép. In Bónis Ferenc (szerk.), *Visszatekintés III. Kodály Zoltán összegyűjtött írásai*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Laczó Zoltán (2002). Zenepedagógia és társadalom. In *Hang és Lélek. Új utak a zene és társadalom kapcsolatában* (pp. 83-94). Budapest: Magyar Zenei Tanács.